

de partij was geen sprake. Dat was anders toen men meende, dat 'het' nationaal-socialisme herleefde. NVU en centrumpartij hebben als katalysators gewerkt (meer dan de boerenpartij) om een nieuwe wettelijke regeling te verkrijgen—ter vervanging van het Londens wetbesluit E 102 ter zake. Aan die wetsgeschiedenis en de stappen van overheid en rechter tegen deze partijen (met gebruikmaking van de kieswet) is de derde periode gewijd, culminerend in een regeling ter bescherming van de democratische machtsverhoudingen — het midden houdend tussen de Amerikaanse 'formule' en de Duitse 'materiële' democratie-opvatting.

De zwakke stee in zijn betoog legt de schrijver bloot, wanneer hij zonder meer het Nederlandse repressieve systeem lijkt te aanvaarden vanwege de beweerde kwetsbaarheid die het politieke bestel zou hebben vanwege het kiesstelsel met evenredige vertegenwoordiging 'zonder drempels'. Terecht zegt Eskes, wijzend op het Amerikaanse systeem: 'De kiesstelsels dicteren hier goedgevoelde de politieke cultuur' (567). Ten onrechte verzuimt hij op de mogelijkheden tot wijziging van het Nederlandse kiesstelsel te wijzen. Immers, het districtenstelsel is hier *vervangen* door het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Bovendien kunnen kiesdrempels verhoogd of verlaagd worden, enz. . . .

De historicus, tenslotte, mist in dit boek node een verantwoording van de toegepaste methode bij het archiefonderzoek. Zeker na Eskes' kritiek op Abma (91 noot 8) zou men — na herhaaldelijk te zijn verwezen naar dossiers in het archief van het ministerie van justitie — eindelijk (391) wel eens hebben willen vernemen hoe zijn eigen selectie uit de tienduizenden dossiers heeft plaats gehad en welke consequenties die selectie op zijn interpretaties kan hebben gehad.

A. H. Huussen jr.

B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Dissertatie Utrecht 1986, Publikaties van de Gemeentelijke archiefdienst van Amsterdam XIII; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1986, 202 blz., f39,50, ISBN 90 6707 108 0).

Ook zonder vermelding van de promotor zou men bij dit proefschrift over de sociale ontwikkeling van Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw op de naam van Th. van Tijn komen. In haar woord vooraf dankt de schrijfster hem voor zijn inspirerende begeleiding. Zij zal deze zeker nodig gehad hebben, want al bij een eerste aanblik valt op hoeveel geduld vergend onderzoek door haar verricht moet zijn, monnikenwerk welhaast; Gelukkig kunnen wij constateren dat inspiratie en werk tot een fraaie studie hebben geleid, die een gedegen bijdrage tot het onderhavige onderwerp vormt. Alleen door dit soort onderzoek op het lokale niveau kunnen wij ten slotte komen tot een inzicht in de ontwikkeling van de Nederlandse sociale structuur en mobiliteit tijdens de periode van aanwassende economische groei.

Daar de sociale veranderingen niet op zichzelf staan, is er een relatie gelegd met ontwikkelingen van economische en sociale aard. Mede hierom viel de keuze op Amsterdam omdat daarover al een stevige basis aanwezig is in het bekende proefschrift van Van Tijn en bovendien uit een aantal verspreide bronnen aanvullende gegevens te verkrijgen zijn. Een probleem bij het verwerven van inzicht in de standenstructuur, zoals deze rond 1850 in Amsterdam onmiskenbaar bestond, was het ontbreken van gegevens van wat in deze het primaire indelingscriterium vormt: de personele belasting. De kohieren daarvan bestaan niet meer. Wel zijn er nog de kiezerslijsten voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraad, gebaseerd op

het censuskiesrecht, dat uitging van de betaling van een bepaalde som in drie directe belastingen tezamen (grond-, personele en patentbelasting) ter verwerving van het kiesrecht. Voor mannen van 23 jaar en ouder was dit bedrag te Amsterdam f112,- voor de Tweede Kamer; voor Staten en gemeenteraad de helft. De schrijfster heeft zich tot de kiezers voor de Tweede Kamer beperkt. Dat is al bewerkelijk genoeg, merkt zij ontwapenend op. En inderdaad gaat het dan om 3.823 namen in 1854 en 5.001 in 1884 (16). Op bladzijde 149 noteert zij 4.996 namen voor 1884 maar dat verschil is verwaarloosbaar, vooral indien men nu weet dat zij uit deze aantallen een steekproef neemt van 1 op 5 en van deze steekproefkiezers zoveel mogelijk andere relevante gegevens uit allerlei bronnen verzamelt, onder andere uit bevolkingsregisters en huwelijksaktes. Hier in het bijzonder heeft het monnikenwerk voor De Vries een aanvang genomen.

Op deze plaats volgen wij de auteur uiteraard niet op de voet, maar constateren alleen dat zij met grote vaardigheid het ontleedmes hanteert bij het blootleggen van de kwantitatieve data en deze subtiel combineert met gegevens van beschrijvende aard, zoals heel informatief die betreffende de culturele verenigingen. Waar mogelijk vindt een en ander zijn neerslag in een groot aantal instructieve tabellen. Met dit alles weet mevrouw De Vries reliëf te geven aan de omstandigheid dat de fiscale elite, zoals weergegeven in de aantallen kiezers, verre van de sociale elite representeert. Bijna de helft van de kiezers is afkomstig uit de kleine burgerij en de hogere midden groepen. Zeker vormt het geen verrassing, doch het is belangrijk het aan te tonen dat de economische groei in de periode de sociale mobiliteit heeft bevorderd. De industriële elite is toegenomen. Zij vermengt zich overigens nog niet met de commercieel-financiële elite, noch wat huwelijken aangaat, noch in de sociaal-culturele sfeer. Deze nieuwkomers treffen wij in het bijzonder aan in de diamantnijverheid en de bouw. Door de expansie van de eerste is met name het joodse electoraat zeer gegroeid. De stijging op de maatschappelijke ladder komt vooral in de jaren 1874-1884 tot uiting. De Vries waarschuwt ervoor dat het dan toch nog om een marginaal verschijnsel gaat omdat in 1884 slechts 6% van het electoraat uit *homines novi* bestaat. Zelfs indien men dit percentage wegens de onvolkomenheid van de bronnen wat hoger stelt, meent de schrijfster dat het electoraat zich voor ten minste 90% in stand houdt.

Meer dan dertig jaar geleden gaf I. J. Brugmans mij als zijn assistent de opdracht een nota te schrijven over het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland, dit ten behoeve van de voorbereiding van zijn *Paardenkracht en mensenmacht* (1961). In 1959 hield ik een korte voordracht over het onderwerp en in 1971 publiceerde ik in het *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* een artikel erover, welke laatste ik besloot met de wens naar een integratie in een breder sociaal-historisch onderzoek. Daaraan is sindsdien voldaan in een aantal publicaties, waarvan de onderhavige tot de best geslaagde behoort. De complexe materie is helder weergegeven, met een goede afwisseling van betoog en samenvatting. Het vergroot de aantrekkelijkheid van het boek dat boven de vele cijfers de mensen opdoemen, mede door een keuze van voorbeelden uit de boedelinventarissen. Terecht merkt de schrijfster op dat we meer willen weten over de sociale stratificatie van andere grote steden als Den Haag en Utrecht. Hiervoor vormen de opzet en uitwerking in dit boek een goed uitgangspunt. Bij dit geheel kan ik slechts twee kanttekeningen plaatsen. De eerste is van technische aard en heeft betrekking op de heffing van de belastingen die de grondslag voor de census vormden. Vooral ten aanzien van de personele belasting geldt dat er een element van onzekerheid schuilt in het feit dat men voor een periode van dertig jaar moet uitgaan van gelijkblijvende heffingsusances. Dit lijkt niet geheel reëel en geeft daarom aan de uitkomsten iets zwevend. Een oplossing voor dit probleem is moeilijk omdat van wijzigingen in de heffingsusances geen schriftelijke neerslag bestaat, maar het is toch goed er rekening mee te houden.

Het andere punt betreft de vraag of de Amsterdamse samenleving in de behandelde dertig jaren een wijziging van standenmaatschappij in klassenmaatschappij vertoont. Mevrouw De Vries legt hier enige nadruk op in het slot van haar boek, waar zij de opkomst van een nieuwe economische elite, met name industriële elite aanwijst, die meer geneigd zal zijn de maatschappelijke verhoudingen te vatten in termen van klassetegenstellingen. Met stelligheid laat zij weten dat het standsbewustzijn prevaleert bij de traditionele elite en het klassebewustzijn bij de nieuwe elite. In de economische toplaag bestond omstreeks 1880 klasse- en standsbewustzijn naast elkaar (138). Ik wil dit graag aannemen maar meen niettemin dat hiervoor in deze studie te weinig adstructie geboden wordt. Om deze opmerking maar een positieve wending te geven: hier ligt een veld van onderzoek waarvan ik zou wensen dat de schrijfster, die zich met haar proefschrift zozeer gekwalificeerd betoont, er nadere aandacht aan geeft.

Joh. de Vries

Th. W. M. Veld, *Volksonderwijs en leerplicht. Een historisch sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (Dissertatie Leiden 1987; Delft: Eburon, 1987, 296 blz., f39,50 (ook te verkrijgen door overmaking van dit bedrag op gironummer 5662544 ten name van Th. Veld te Leiden), ISBN 90 70879 95 6).

Deze studie begint met een algemene beschouwing over de pedagogisering van de samenleving, waarna Veld als centrale vraagstelling formuleert 'welke factoren en processen hebben geleid tot de invoering in Nederland van een leerplichtwet in 1900?'. Vervolgens behandelt hij De Swaan, Archer en Foucault: theorieën over respectievelijk verzorgingsstaat, nationale onderwijssystemen, en normalisering van gedrag. Toch wil Veld niet breed ingaan op sociaal-culturele of pedagogische achtergronden van de Nederlandse leerplichtwetgeving. De concrete uitwerking van zijn vraagstelling blijkt sterk toegespitst op één aspect: het verloop van de ideologisch-politieke discussie over leerplicht. Veld formuleert een reeks vragen over de deelname van specifieke groepen aan die discussie.

De eerste hoofdstukken vatten de ontwikkeling samen van het Nederlands volksonderwijs tussen 1800 en 1875, met speciale aandacht voor de onderwijsfinanciering door de ouders en eventuele schoolfondsen; de bestuurlijk sterk lokale of regionale invloed; het aanvankelijk goeddeels ontbreken van overheidsstatistieken en (na 1860) de verbetering daarvan; de particuliere initiatieven die eerder tegen schoolverzuim dan op leerplicht gericht waren. Vervolgens typeert Veld in drie hoofdstukken de na omstreeks 1875 geldende standpunten onder respectievelijk sociaal-liberalen, antirevolutionairen en socialisten (meer behoudende liberalen en vooral katholieken blijven buiten beschouwing). Hij schetst hun ideologieën in het algemeen en hun opvattingen over overheidsinterventie ten aanzien van kinderarbeid, onderwijsfinanciering en schoolgaan.

Daarna gaat hij in op de vereniging *Volksonderwijs*, een belangrijke particuliere organisatie die tussen omstreeks 1875 en 1900 invloed wilde uitoefenen op wetgeving over (onder andere) kinderarbeid en leerplicht. Hij bespreekt de ontwikkeling van standpunten binnen die vereniging, en de wijze waarop deze reageerde op de schoolstrijd. Dit hoofdstuk over een georganiseerde 'pressiegroep' vormt een van de interessantste delen van het boek. Mooi afgerond is het niet, omdat het ontstaan van de vereniging slechts summier wordt besproken en de verenigingsactiviteiten vanaf 1890 pas twee hoofdstukken later in een bredere context worden behandeld.